

DİN DEĞİŞTİREN TÜRKLER BENLİKLERİNİ YİTİRİRLERKEN İSLAM'A GİRENLER NASIL TÜRK OLARAK KALABİLDİLER?

Özkan AÇIKGÖZ

1. GİRİŞ

Türkler daha İslamiyet'e girmeden önce, eski Dünya karasından -Afrika hariç- Asya ve Avrupa'nın hemen tamamında, farklı farklı zamanlarda da olsa yurt tutmuş, devlet kurmuş ve buralara nüfuz etmiş bir tarihi geçmişe sahiptirler. Bunun tabii bir sonucu olarak, belki Dünyada başka bir milletin tarihi boyunca karşılaşmadığı kadar çok farklı kültürlerle karşılaşmış ve temas kurmuşlardır. Bu da karşılıklı kültür alışverişi demektir. Köklü bir kültüre sahip siyasi ve ekonomik gücü üstün milletlerin; bu 'alış-veriş'te baskın olacağı düşünülürse; Türklerin bütün bu coğrafyada, özellikle de Asya'da, tesir etmediği, bir iz bırakmadığı kültür yok gibidir.* Bu etkinliğin sebebi, konumuz dışında olmakla beraber, temelde Türklerin göçebe-bozkır hayatı yaşamalarına bağlanabilir. Bu yaşam biçiminin bir gereği olarak Türkler, mesela ne bir orman kavmi olan Moğolların kendilerini ormanlı alanla, ne de şehir milleti olan Yunanlıların kendilerini şehirle sınırlandırdıkları gibi belli bir saha ile hayatlarını sınırlandırmışlardır. Aksine atlarının ve sürülerinin gidebildiği yere kadar vatanlarını genişletme, yaşam tarzları gereği idi.

Buradan esas mevzuumuza gelirse, Türkler bu geniş coğrafyada tarihi rollerini ifa ederken, farklı kavimlerle kültür alış-verişinin yanı sıra, zaman zaman belki bu sürecin bir devamı olarak, din değiştirmekle de karşı karşıya kalmışlardır. Kendi din ve inanç sistemlerine dahil ettikleri birçok kavim olmakla beraber, Onlardan da farklı dinlere geçenler olmuştur. En çok bilinenlerinden, sırasıyla Karadeniz'in kuzey istikametinde etkinlik gösteren Avrupa Hunları, Tuna Bulgarları**, Avarlar, Kıpçaklar,

* Türklerin bu vasfından hareketle Jean Paul ROUX, şöyle der: "Tüm eski dünyada, onlarla karşılaşmamış çok az kimse ve orada yerleşmedikleri taktirde, ezip geçmedikleri çok az toprak parçası vardır." *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay. İstanbul, ts. s. 12. —

** Miladi 864 yılında Tuna Bulgarları'nın Lideri Kral Boris, Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiştir. Bak. J. P. ROUX, a.g.e, s. 19.

Peçenekler ve Uz (Oğuz)'lar buralarda devlet kurduktan bir müddet sonra, çeşitli kendine has sebeplerden dolayı Hıristiyanlaşan Türkleri temsil ederler. Nisbeten daha geç devirde, Hazar denizinin kuzey çevresinde meskun Türk topluluğu olan Hazarlar ise, Museviligi resmi din olarak kabul etmişlerdir. Bugüne kadar farklı bir verinin ele geçmemesi, Hazarlar'ın Museviligi resmi din olarak benimseyen ilk ve son Türk devleti olduğunu göstermiştir. Hazarlar sadece bununla yetinmemişler, Musevilerin kullandığı İbrani alfabesini de kabul etmişlerdir. Hazarların Musevi olması bir rivayete göre, 740 yılında hakanları Bulan'ın, üç Musevi din adamını dinlemesi neticesinde olmuştur. Mesudi ise Hazarların bu dine girişini 40 yıl daha sonraya, Harun-er Reşid (786-809) zamanına atar.¹ Bu süreç Türklerin 8.yy'ın başından itibaren küçük guruplar, 10. yy'ın ilk yarısından itibaren de kitleler halinde İslam'a girmeleriyle tamamlanmıştır.

Türklerin geleneksel dinlerini bırakıp, başlıca Hıristiyanlık, Musevilik, Budizm ve İslam gibi evrensel dinlere neden girdikleri konusu ise son derece önemli, fakat farklı bir mevzudur. Temelde ise tarihî ve siyâsî şartların yanı sıra, evrensel dinlerin geleneksel dinler karşısındaki baskın karakterine istinad eder.

Türklerde İslamiyet'e kadar gelen din değiştirme sürecinde, İslam'dan başka dinlere giren Türk kütellerinin, hemen bütünü itibariyle Türklüklerini de yitirmeleri tarihi olgusu ve bunun sebepleri esas mevzuumuzu teşkil edecektir. Neden İslam'a giren Türkler, benliklerini, Türklüklerini korumuşlardır da, diğer dinlere girenler büyük oranda asimile olmuşlardır. Öncelikle İslam'dan başka dinlere giren Türklerin hepsi asimile olmuşlar mıdır? Olmuşlarsa ya da olmamışlarsa nedenlerini, daha sonra da İslam'a giren Türklerin, Türklüklerini muhafaza edebilmelerinin sebeplerini araştıralım.

2. İslam'dan Başka Dinlere Giren Türklerin Durumu

Daha önce de belirttiğimiz Hıristiyanlaşan Türklerden ilki sayabileceğimiz Avrupa Hunları'nın, kısa süren bir güçlü dönemden sonra devletleri yıkılmıştır. Hunların siyasi olarak tarih sahnesinden silinmeleri muhakkak ki sosyo-kültürel olarak da aynı akıbete uğradıkları manasına gelmez. Yaklaşık olarak aynı bölgelerde etkinlik gösteren sonraki Avar, Bulgar, Uz ve Peçenek gibi Türk devlet ve toplulukları bünyesinde sosyal yaşamlarını kültürel olarak devam ettirmişlerdir. Fakat bu da uzun sürmemiştir. Nitekim saydığımız bu Türk devlet ve toplulukları da kısa ömürlü olmuşlardır. Avrupa'nın ortasında devletsiz kalan bu Türk kütelleri, bir zaman sonra asimile olmaktan kendilerini kurtaramamışlardır. Zira tarihte Türk toplumunun devletsiz olarak sosyal ve kültürel yaşamını sürdürmekte pek dirençli olmadığı görülmüştür.

Mevzuumuz dışında da olsa kısaca değinmekte fayda var; Milletleri tarihte sürekli kılan iki önemli unsur vardır: Biri siyasi yapılanma olarak **devlet**, diğeri kültürü de içinde sayabileceğimiz, manevi yapılanma olarak **dindir**. Türkler tarih boyunca sürekliliklerini siyasi ve idari yapılanma olan devlete istinat ettirmişlerdir. Türklerde din unsurunun geleneksel olup, özellikle evrensel dinlere karşı mukavemetsiz olduğunu daha önce de belirtmiştik. Belki bu yüzden olacak ki; mabedi, müntesibi ve din adamıyla beraber, "kurumlaşmış bir din olgusu"ndan yoksun olan Türkler, tarihte hemen bütün diğer milletlerden daha çok devlete vurgu yapmışlardır. Hatta Mehmed Niyazi Özdemir "Türk milleti kadar kaderini devletiyle bir görmüş başka bir millet

¹ Osman TURAN, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Boğaziçi Yay. 6. Baskı, İstanbul 1993 s. 69-70.

yoktur"² der. Bin yıllarca devletsiz olarak, fakat kuvvetli bir din çatısı altında tarihten kültürlerini ve benliklerini bugüne taşıyan Musevilere karşılık; Türkler, devletleri sayesinde millî benliklerini sürekli kılabilmişlerdir. En azından kuvvetli bir evrensel din olan İslam'a kadar bu böyle olmuştur.

Asimile olan Avrupa Hun Türk toplumundan geriye sadece tatlı bir hatıra olarak, Macaristan'ın ismi olan ve 'Hunların memleketi' manasına 'Hungaria' kelimesi kalmıştır.

Avrupa'ya giden ve orada Hıristiyanlaşan diğer Türklerin sonu da farklı olmamıştır. Onlar da aynı şekilde, Hıristiyanlaştıktan bir süre sonra Türklüklerini yitirmişlerdir. Bunlardan da Tuna Bulgarlarının ismi, aynen bir hatıra olarak, Bulgaristan ismi şeklinde günümüze gelmiştir. Avarlardan, Uzlardan, Peçeneklerden, Kıpçaklardan ve diğerlerinden bu da kalmamıştır. Büyük Türk tarihçisi merhum Osman Turan, her Müslüman-Türk için en önemli bir baş ucu kitabı olan "Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi" adlı kıymetli eserinde, Uzlar ve Peçeneklerin birkaç defa 600 bin ve 800 bin kişilik küteller halinde Karadeniz'in kuzey istikametinden Avrupa'ya geçtiklerinden haber verir. "Sadece 1065 yılında Tuna'yı geçenlerin miktarının 600 bine balığ olduğu rivayet edilmiştir."³ Bu denli kalabalık Türk kütellerinden geriye sadece hatıra olarak iki ismin kalması, şüphesiz ki Türk tarihi ve Türk toplumu için bir acı ve hüznün kaynağıdır.

2. 1. Hıristiyanlaşan Türklerin Kimliklerini Yitirme Sebepleri

Peki, adını andığımız Hıristiyanlaşan bu Türk boyları neden Türklüklerini de yitirmişlerdir? Bu sonucu doğuran sebeplere geçmeden evvel, bu kütellerin Türklüklerini yitirmelerinin birden olmadığını, bunun bir süreç şeklinde tedricen vuku bulduğunu belirtmekte fayda var. Zaten sosyolojik olarak aksi de mümkün değildir. Bu sürecin varlığını ispatlayan birden çok tarihi vaka vardır. Bunlardan biri, 1071'de Malazgirt meydan muharebesinden hemen önce vuku bulmuştur. Bizanslılarla görüşmeye gelen Türk elçi grubunun, beraberlerinde Türk töresinin bir gereği olarak tuz ve ekmekle geldiklerini gören Bizans'ın paralı askerleri Peçenek ve diğer Türk unsurlar,* başka bir kısım işaretlerin de yardımıyla, karşılarındaki ordunun kendi kültürlerinden, kendi milletlerinden olduğunu anlamış ve savaş başlamadan topluca Alpaslan kumandasındaki Selçuklu ordusuna katılmışlardır.⁴ Bu vaka, Avrupa'ya geçen Türklerin, 150-200 yıl sonra bile hâlâ benliklerini muhafaza ettiklerini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Söz konusu Türk boylarının, Türklüklerini yitirmelerine neden olan sebepleri özet olarak üç madde halinde sıralamak mümkündür:

İlk olarak; bu Türk boylarının ana Türk kütlesinden çok uzak düşmeleri ve bütün çevrelerinin farklı kültürlerden milletlerle sarılması sonucu, o gün her bakımdan Türklerin merkezi olan Orta Asya ile her türlü münasebetlerinin kesilmesi. Bu kesiklik hem siyasî hem de kültürel ikmalî imkansız kılmıştır. Buralardaki Türklerin ana merkezden tamamen kopmalarına sebep olmuştur. Türklerden Hıristiyanlığa ve bu dinin bir mezhebi olan Nasturiliğe Orta Asya'da da girenler olmuştur. Fakat buradaki Türkler, ana kitle ile beraber olmanın verdiği avantajla, Türklüklerini devam ettirebilmişlerdir.

² Mehmed Niyazi ÖZDEMİR, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1993 s. 7.

³ Osman TURAN a.g.e, s. 73.

* Bizanslılar, Balkanlar'dan getirip özellikle güney-doğu sınırları olan Toros eteklerine sınır muhafızı olarak yerleştirdiği bu Türkler'e "Turkopol" diyorlardı. Geniş bilgi için bk. Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR, *Başlangıçtan Günümüze Türkler'in Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, İstanbul 1997 s. 151-157.

⁴ Zeki Velidi TOGAN, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1970 s. 158.

İkinci sebep ise, biraz da birinciye bağlı olarak; bu Türk boylarının bir müddet sonra devletsiz kalmaları idi. Daha önce Türklerde kültürel kimliğin devamında devletin önemi ne işaret etmiştik. Ana merkezden, siyasi ve askeri ikmalden yoksun kalan bu Türk boyları, devletlerini yitirdikten bir müddet sonra da, milli kimliklerini yitirmişlerdir.

Üçüncü ve belki en önemli sebep ise; Hıristiyanlığın sadece bir din olarak değil, yerel kültürlerle özdeşleşmiş olarak Türklere sunulmasıdır. Türkler Hıristiyan olmakla bir bakıma sadece din değiştirmemişler, aynı zamanda Hıristiyanlık adı altında, Avrupalı yerel kültürleri de özümsemek zorunda kalmışlardır. Hıristiyanlık, Avrupa'da aslından çok farklı olarak millileşmiş ve yerelleşmiştir. Bunu Hz. Meryem mozaiklerinde sembolize etmişlerdir adeta. İsrail oğullarına mensup Hz. İsa ve Annesi, Avrupa'da yapılan ikonalarında kıvrıkcık saç, beyaz-kahverengiye çalan teniyle tipik bir Avrupalı ırkın mensubu gibi gösterilir. Bu millileşme, Hıristiyanlığın hemen bütün ayrıntılarında açıkça bellidir. Sonuçta, milletler üstü ilahi din olma vasfını yitirmiş olan Hıristiyanlık, millileşmiş haliyle, Türklerin, Türk kalarak Hıristiyan olmalarına müsaade etmekten çok uzaktı.

2. 2. İslam'dan Başka Dinlere Giren Bütün Türkler Benliklerini Yitirmişler midir?

Karadeniz'in kuzey istikametinden Avrupa'ya giden Türklerden, din değiştirmesine rağmen Türklüğünü yitirmeyen tek topluluk, 300 bin nüfuslu Gagavuz (Gök-Oğuz)'lardır.⁴ Bunların Avrupa'daki soydaşlarından önemli bir farklılığı, onların asimile olmasına, en azından dillerini unutmalarına engel olmuştur. O da coğrafi konumdur. Moldavya'da farklı kültürlerin baskısından korunmaya müsait bir bölgede yerleşen bu Türkler bugün bile Anadolu Türkçesine yakın bir Türkçe konuşmaktalar. Her ne kadar Hıristiyan olmuşlarsa da, Hıristiyanlığın kültürel asimile sürecinden, kültürel linç sürecinden, özellikle Ergenekonvari coğrafi konumları sayesinde korunabilmişlerdir. Yine Gök-Oğuzlar gibi küçük Türk topluluklarından, Yakutistan'da yaşayan 60 bin nüfuslu Saha Türklerinin, 100 nüfuslu Krişen Türklerinin ve sayıları 1 milyonu bulan ve Çuvaşistan'da yaşayan Çuvaş Türklerinin Hıristiyanlığı kabul ettikleri halde Türklüklerini kısmen de olsa devam ettirdikleri söylenebilir.⁵ Bunların da Sibiryaya yakın çok tenha bölgelerde buldukları göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

Eski geleneksel dinini bırakıp İslam'dan başka bir dine giren Türklerden bir diğeri olan Hazarların asimile olduğuna dair kesin bir tarihi kayda sahip değiliz. Hazarların resmi dini Musevilik idi. Fakat bu din daha çok idari kesim tarafından kabul görmüştü. Halk arasında ise, İslamiyet, Hıristiyanlık ve nisbeten de Şamanizm yaygın idi. Nitekim Hazarların başkenti İtil'de mevcut yedi mahkemeden ikisinin Müslüman, ikisinin Hıristiyan, ikisinin Musevi ve birinin de Şaman ve Ruslara hizmet verdiğini⁶, yine Başkent İtil'de, Hazar Devleti yıkılmadan önce, dinî cemaatlerden nüfus itibarıyla, Müslümanların birinci, Hıristiyanların ikinci ve Yahudilerin üçüncü sırada olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.⁷ Hazar Türklerinin, özellikle de ana Türk kütlesine olan yakınlıkları, onların bu din çeşitliliği içerisinde bile Türk olarak kalabilmelerini sağlayan en önemli etken olmuş olsa gerek. Ayrıca bu coğrafyanın, Hazar Denizinin hem güneyi ve hem de kuzeyi itibarıyla, Türklerin batrya doğru olan göç-

⁴ Gök-Oğuzlar hakkında geniş bilgi için bk. Ünver GÜNAY- Harun GÜNGÖR, a.g.e, s. 152-153.

⁵ Şaban KUZGUN, "Atalarımız Şamanist Değildi" Tarih ve Düşünce, Mart 2000, S. 6, s. 32.

⁶ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR, a.g.e, s. 162.

⁷ KUZGUN, a.g.m, s. 31.

lerine geçit veren bölge olduğunu ve bu sayede Türk kütleleriyle münasebetlerinin hiç kesilmediği hatırdan çıkarılmamalıdır.

İslam'dan başka dinlere giren Türkler kategorisinde son olarak, özellikle doğu ve Aşağı Türkistan (Maveraünnehir)'da yaygın olan Budist, Zerdüş ve Maniheizm Türklerden bahsetmek yerinde olur. Doğu Türkistan'da Uygurlar 763 yılından itibaren, Uygur Hakanı Böğü Kağan öncülüğünde Maniheizme girmişlerdir.⁸ Aşağı Türkistan'da özellikle 6.yy'dan itibaren Budizm ve Zerdüşlük yaygın olmakla beraber, Nasturilik de kendini hissettirmiştir. Bu bölgedeki Türkler arasında görülen din farklılaşma millî kültür olarak da bir farklılaşma başlatmış mıdır?

6-7 ve 8. yy'larda Aşağı Türkistan'daki bu farklı dini yapıya rağmen, Türk boylarında millî kültürün de farklılaştığına dair elimizde hemen hiçbir tarihi veri mevcut değildir. Türklerin, özellikle 6. yy'dan 8. yy'a, Aşağı Türkistan'da Zerdüşlükten Budizme, Nasturilikten Maniheizme kadar farklı dinlere girmelerine rağmen, Türklüklerinde en ufak bir deformasyon olmadığına en büyük delil; bugün Dünya Türkleri arasında Müslümanlığı olduğu kadar, Türklüğü de, menşei buraya dayanan Türkiye Türklerinin ve hâlâ burada yaşayan diğer Türk topluluklarının temsil ediyor olmasıdır.

Söz konusu coğrafyadaki Türklerin bu kadar farklı dine karşın, Türklüğü birleştirici bir unsur olarak devam ettirebilmelerinde en büyük rolü, tahmin edileceği üzere, ana Türk kültür sahasına yakın oluş oynamıştır. Diğer bir önemli etken ise, İslamiyet'in kısa bir süre sonra bütün Türk bölgelerinde yayılmaya başlayarak, farklı boy ve dinlere mensup Türkler arasında istikrarlı ve tutarlı bir birlik sağlamasıdır. Son olarak, en az önceki iki sebep kadar önemli olan bir üçüncü nokta ise; Türklerin bu dinlere özellikle yönetici sınıf itibarıyla girmeleri, halk tabakasının ise eski dinlerinde devam etmeleri noktasıdır.⁹ İslam'a kadar girilen bütün diğer dinlerde, Türklerin bu tavır ön plandadır. Türkler ilk zamanlar aynı tavır İslam'a karşı da sergilemişler, fakat 705-715 yılları arasında Emevilerin Horasan valisi olan Kuteybe b. Müslim, Türklerin bu tavırlarını terketmelerini sağlamak ve kısa zamanda büyük sonuçlar almak üzere, ilk kez köklü tedbirler almış ve önemli ölçüde de başarılı olmuştur. Bu tedbirler için pilot uygulama alanı olarak Buhara'yı seçen Kuteybe b. Müslim, şehirdeki her ailenin evinin yarısını boşaltarak, buraları Buhara'ya henüz göç etmiş olan Araplara devretmelerini istemiştir. Bu sayede Türklerin evine kadar girerek İslamı yaşamalarına bazan tehditkar, bazan teşvikkar tutumlarla vesile olmuşlar ve göstermelik bir İslam cılası altında eski geleneksel inançların devam ettirilmesine set çekmişlerdir. Fakat burada şunu belirtmek gerekir ki; İslam'a açıktan ters düşmeyen geleneksel inançlardaki süreklilik, gündelik hayatlarına girmenin çok daha zor olduğu göçebe Türkler arasında, zaman içinde azalarak da olsa, günümüze kadar gelebilmiştir.

3. Türklerin İslamiyet'le Tanışmaları

Hz. Ömer devrinde, İslam Ordusunun meşhur Kadisiye savaşı neticesinde 636'da İran'ı da İslam topraklarına dahil etmesi, Türk ülkeleriyle İslam toprakları arasında başka bir devlet bırakmamıştı. Hz. Ömer devri İslam Ordusunun önemli

⁸ Bahaaddin ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul 1997 s. 67-70.

⁹ J. P. ROUX, Türkler'in Budizm ile benzer ilişkilerine istinaden (Onların diğer dinlerle olan münasebetlerine de teşmil edilebilecek) şu değerlendirmede bulunur: "Genelde hükümdarlar şu veya bu nedenle Budizm'e karşı belirli bir eğilim göstermiş olsalar dahi, kendi çevreleri ve geniş halk kitlelerinin, kendi ulusal dinleri olarak gördükleri inançlara karşı sarsılmaz şekilde sadakat gösterdikleri konusunda herhangi bir kuşkuyla yer yoktur." a.g.e, s. 18.

kumandanlarından Ahnef b. Kays komutasında İran'ın kuzeyinden ilerleyen İslam Ordusu, ilk defa H.22/M.642'de Ceyhun Nehrine ulaşmıştır. Fakat Peygamberimizin "“Türkler size saldırmadıkça siz de Onlara ilişmeyiniz” mahiyetindeki hadisi sebebiyle Ceyhun Nehrini geçip Türklerle doğrudan temas sağlanması, ilk defa pratikte Hz. Ömer'in yasaklamasıyla geciktirilmişti. Bu nedenle Türklerle ilk kayda değer sürtüşme H.54/M.673 yılında Emevi komutan Ubeydullah b. Ziyad idaresindeki 24.000 kişilik bir ordu ile gerçekleştirilmiştir. Bunu bir sene sonra Hz. Osman'ın oğlu Said'in Semerkant'a yaptığı hücum takip etmiştir.⁹

Bu tarihten itibaren Türklerle temas gün geçtikçe yoğunlaşmıştır. Türkler arasında Türk devletinin de teşvikiyle ilk toplu ihtida M. 921 yılında Almış Han liderliğindeki, rivayete göre 500 bin çadırlık halkıyla beraber Volga Bulgarlarında gerçekleşmiştir. Bunu birkaç yıl sonra Satuk Buğra Han liderliğindeki Karahanlı Devleti takip etmiştir. İbn-ül Esir'in haber vermesine göre, Mîladi 960-961 yılında 200 bin çadırlık büyük bir ihtida daha gerçekleşmiştir.^{*}

Türklerin İslam ile ilk temaslarını ve sonrasında da kitleler halinde ihtidalarını özetleyen bu kısa girişten sonra, esas konumuza, yani Türklerin Müslüman olduktan sonra millî kültür ve millî benliklerinin ne gibi bir sürece girdiği hususuna gelelim. Türkler daha önceki din değiştirmelerin ardından genellikle yaşadıkları kültür krizini, İslam'a girişten sonra da yaşamışlar mıdır? Yine genel bir ifade olması kaydıyla, bize bu hususta bilgi veren hemen hiçbir tarihi kaynakta, böyle bir kültür krizinden bahsedilmemektedir. Türklerin İslam'dan başka dinlere giriş akabinde, tarihen de sabit olan Türklüğünü, benliğini unutma hadiselerinin, İslam'a girişten sonra yaşanmadığını yine bir tarihi realite olarak rahatlıkla ifade edebiliriz. Peki bu tarihi-sosyolojik gerçeğin temelindeki tarihi sebepler nelerdi? Nasıl oldu da Türkler hem Müslüman oldular ve hem de Türk olarak kalabildiler? Mesela Hıristiyanlığı Slavlar vasıtasıyla kabul eden Avrupa'daki Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uzlar, Peçenekler, Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının bir müddet sonra kültürel olarak Slavlaştıkları gibi; İslam'ı Araplar ve İranlılar vasıtasıyla öğrenen ve kabul eden Aşağı Türkistan Türkleri de, neden benzer bir şekilde yeni dini öğrendikleri milletlerin kültürlerinde kendi öz kültürlerini eritmek suretiyle, Araplaşmadılar veya Farslaşmadılar?

Bugüne kadar bizim de katılmakla tatmin olabildiğimiz genel kanaat şu idi: Türklerin İslamiyet'ten önceki dini inanç ve gelenekleri İslamiyet ile o kadar örtüşüyordu ki; diğer dinlere giren Türkler genellikle millî kimliklerini yitirirken, (yine ekseriyetle) İslam'a giren Türkler, Türklüklerini kuvvetle devam ettirebilmişlerdi. Oysa bugün bu görüş, tatminkar olmaktan oldukça uzak gözükmektedir. Belki daha önce önemsiz addedilerek, kolaycı bir yaklaşımla, mesele çok meşhur ilimî adamlarımız tarafından bile bu haliyle açıklanmış ve müdafaa edilmiştir.

Türklerin eski dininin, İslam ile temel konularda birebir, bazan önemsiz farklarla beraber örtüştüğü ve benzeştiği ise günbegün daha da fazla kesinlik kazanmaktadır.

⁹ Geniş bilgi için bk. Zekeriyâ KİTAPÇI, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya, 1988 s. 78-79.

* Osman Turan, bu ihtida hareketinin Oğuzlar'a ait olması gerektiği kanaatindedir. Fuat Köprülü ise, diğer birçok tarihçi ile beraber söz konusu kitlenin Karahanlılar'a ait olduğu düşüncesindedirler. Osman Turan'a göre, Karahanlılar 930'larda, Volga Bulgarları'nın hemen ardından Müslüman olmuşlardır. Arica bu kiteyi, zamanın tarihçilerin "Türkmen" olarak anmaları O'nu bu fikre götürmüştür. Esasen ne anlama geldiği kesin olarak bilinmeyen "Türkmen" sözcüğü, Türkler'in İslamlaşma aşamasında, Müslüman olan göçebe Türkler'i, Müslüman olmayanlardan ve yerleşik Türkler'den ayırmak için kullanılıyordu. Osman TURAN için bk. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, 12. Baskı, 1999 s.157, yine aynı yazarın: *Selçuklular ve İslamiyet*, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 12 ve Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3.Baskı, Ankara 1976 s. 142.

Öyle ki; merhum İsmail Hami Danişmend, çok kıymetli eseri ve bizimde makale içinde her Müslüman Türk'e hararetle tavsiye edebileceğimiz ikinci başucu eseri olmaya fazlasıyla liyakatli "Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu" adlı kitabında, "Türkler Müslüman olmakla din değiştirmişler fakat itikat değiştirmemişlerdi" ifadesini dile getirmekten kendini alamamıştır. Bunun giderek kuvvet bulan bir gerçek olmasının karşısında, bu gerçeğe istinat ettirilen söz konusu 'Türklüğün korunumu' tezi, gün geçtikçe bilimsel olma niteliğini yitirmektedir. Zira tezle çelişen çok temel sorular vardır ki, cevaplandırılması hiç de kolay gözükmemektedir.

Bu çelişkilerden en önemlileri şunlardır: Birincisi, İnsanlara tebliğ edildiği ilk sosyal çevre (Arabistan ve Araplar)den farklı olarak, İslam'a giren ilk ve tek millet Türkler değildir. İranlıların daha önce Müslüman olduğunu herkes biliyor. Peki İranlıların İslam'a girdikten sonra; Türklerin aksine, milliyetlerini yitirdiklerini, Farslıklarını unuttuklarını kim iddia edebilir. Tam aksine, Müslüman olduktan sonra millî kültürünü hemen bütün müesseseleriyle en iyi devam ettiren bir millet varsa o da İranlılardır. Ve bu gerçek herkesin malumudur. O halde buradan Farsların da mı eski dininin İslam'a çok benzediği sonucunu çıkarmalıyız? Farsların İslam ile tanışmadan önceki dinleri Zerdüştlük, yani Mecusilik idi. Hatta o derece yaygınlaşmıştı ki; adeta İranlıların millî dini olmuştu demek hiçte yanlış olmayacaktır. Peki Mecusilik, yani ateşe tapmayı esas alan bir dinle, İslam arasında kim en ufak bir benzerlik bulabilir? Öyleyse İranlıların İslam'dan çok farklı olan eski dinî inançlarına rağmen, hem Müslüman olmaları hem de Fars olarak kalabilmeleri nasıl açıklanacaktır. Söz konusu görüşten yola çıkarsak; İslam'dan önceki dinleri İslam'dan çok farklı olan İranlıların, bu farklılıktan dolayı, benliklerini muhafaza eden Türklerin aksine, kültürlerini İslam'da eritmeleri, Farslıklarını unutmaları ve belki Araplaşmaları gerekmez miydi? Oysa böyle bir durumun -özellikle de İranlılar için- tartışma konusu bile edilemeyeceği açıktır. Aynı durum diğer Müslüman milletler için de geçerlidir. Endenozyalılar'ın eski dinleri hakkında fazla bir bilgimiz yoktur, fakat Müslüman olan bu milletin İslam'dan sonra da kültürünü devam ettirdiğini, bugün de yaşattığını biliyoruz. Malezyada Malaylar da, Pakistanlılar da, Hintliler de, Habeşliler de ve diğerleri de aynı durumdadırlar. Hepsi de İslam öncesi dinlerine rağmen, Müslüman olmanın yanı sıra, millî kültür ve benliklerini de devam ettirebilmektedirler. Bu gerçek ise, İslam'dan başka dinlere giren Türklerin asimile olurken, Müslüman olanların Türk kalabilmelerini, eski Türk dini ile İslam'ın benzerliğine bağlayan görüşe birinci ve en büyük tenakuzu teşkil etmektedir.

Bir diğer önemli tenakuz ise; Müslüman olan Türklerden benliğini muhafaza edenlerin, sadece dini İslam ile çok benzer olan eski Türk dinine mensup Türkler olmayıp, Budizm'e, Maniheizm'e, Zerdüştlüğe vs. giren Türklerin de bu cümleden oluşudur. Gerçekten de 6.yy'dan itibaren Aşağı Türkistan'da ismini zikrettiğimiz dinlerin hepsi de kayda değer bir yayılma göstermişlerdi. Aşağı Türkistan'da eski Türk dininden farklı olarak en önce Budizm hakimiyet kurdu. Semerkant ve Buhara'ya bütün kurumlarıyla yerleşmişti. Öyle ki; bazı kaynaklar, 'Buhara' isminin bu şehirde çok yaygın olan Budist medrese ve manastırı manasına 'Vihar' veya 'Vihara' dan geldiğini söylerler. Nitekim Buhara'nın ismi ayrıca eserlerde, Nimciket, Bumsiket, vs. gibi başka isimlerle de anılmaktadır.¹⁰ Zerdüştlük ise bir müddet sonra Aşağı Türkistan'ın bir çok yerinde olduğu gibi, Buhara'da da Budizm'i büyük ölçüde yıkmış ve yerine konmuştur. Bölgenin önemli şehirlerinden Baykent ve

¹⁰ Zeki Velidi TOGAN, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1947 s. 81.

Semer kant'ta da durum aynıdır. Öyle ki; İslam Orduları bölgeye geldiğinde en fazla mücadeleyi Zerdüştlüğe karşı vermiştir. Hıristiyanlığın Bizans'ta tardedilen ve mezhepleşen versiyonu olan Nasturilik ise Aşağı Türkistan'ın Vinkard, Mırgi ve Talas gibi irili ufaklı şehirlerinde yayılmış ve biraz daha doğuda Kaşgar'a bile nüfuz edebilmiştir. Maniheizm'in ise tüccarlar yoluyla bu bölgede yayıldığını biliyoruz. Aşağı Türkistan'da kısmen taraftar bulan Maniheizm'in, Uygur ülkesi Doğu Türkistan'da 763 yılından itibaren devlet desteğiyle hakim din olduğuna daha önce değinmiştik.

İslam ile tanışmadan önce Aşağı Türkistan'ın dini yapısı bu denli kozmopolitti. Eski Türk dini ise, buranın göçebe Türkleri arasında hâlâ varlığını sürdüren bir inanç sistemiydi. İslam ile hemen hiçbir benzerliği bulunmayan ve bölgenin özellikle yerleşik Türkleri arasında bu denli yaygın olan söz konusu farklı dinlere rağmen buradaki Türkler, Müslüman olduktan sonra da Türklüklerini tam manasıyla devam ettirebilmişlerdir. Hatta devam ettirmenin de ötesinde, bu bölgeden etraf coğrafyaya yayılan Türkler, hem İslam'ın ve hem de Türklüğün koruyucusu olmuşlardır. Bu nokta ise; İslam'a giren Türklerin, Türklüklerini muhafaza etmelerini, Eski Türk dininin İslam ile benzerliğine bağlayan yaygın görüşe tenakuz teşkil eden ikinci önemli husustur. Tenakuz teşkil etmesinin de ötesinde adeta bu görüşü çaresiz bırakmaktadır. Zira bu görüş doğru kabul edildiğinde, Eski Türk dinini bırakıp İslam ile hemen hiçbir benzerliği bulunmayan bu dinlere giren Türklerin İslam'a girmekle beraber Türklüklerini de yitirip asimile olmaları ve Araplaşmaları belki Farslaşmaları gerekecekti. Oysa tarihte böyle bir şeyin aksine bu Türklerin, söylediğimiz gibi daha sonraki tarihlerde hem İslam'ın ve hem de Türklüğün hamisi olmaları gerçeği vardır.

Ortada bu kadar önemli çelişkiler tarihen sabit iken, hâlâ nasıl Türklerin İslam'a girdikten sonra millî benliklerini muhafaza etmeleri hususu, Eski Türk dininin İslam ile varolan benzerliğine bağlanabilir? Ayrıca sosyal meseleleri böyle tekçi-toptancı yaklaşımlarla açıklamaya çalışmak ne denli bilimseldir? Sosyal bilimlerde olayları, olguları bir sebebe dayalı, tekçi-toptancı yaklaşımlarla açıklamak her ne kadar meselelerin izahını kısaca formüle etmeye yaramakta ise de, bilimsel tutarlılıktan uzaklaştığı ve sağlıksız sonuçlara götürdüğü de ayrı bir gerçektir. O halde ekseriyetle sosyal meselelerin çok sebepli ve çok sonuçlu olacağı teoreminden yola çıkarak, bu meselede de sadece bir değil, önem derecesine göre birden çok sebep aramak ve belirtmek bilimsel tutarlılık bakımından çok daha uygun bir metot olacaktır. Peki İslam'a giren Türklerin, aynı zamanda Türk olarak kalmalarını sağlayan objektif hususlar ve çok sebepli açıklama nedir? Şimdi bunu cevaplandırmaya çalışalım.

3. 1. Bilimsel Çok Sebepli Yaklaşım ve Asıl Sebepler

Sebepleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber, dikkati dağıtmamak üzere, meseleyi aydınlatmaya yetecek en önemlilerine temas etmek daha uygun görünmektedir.

İlk ve en önemli olarak; Türklerin girdiği bu son din olan İslam'ın, milletler, millî kültürler üstü tahrif olmamış evrensel karakteridir. Evrensel bir din olduğunu söyleyen tek din İslam değildir muhakkak. Fakat bu vasfını muhafaza eden tek din İslam'dır. Bu itibarla İslam, insanlara sadece ve sadece din sunar. Aslı şeklini yitirip yerel kültürlerde kaybolan dinler gibi, din adı altında damgasını yediği lokal-millî kültürlerin taşıyıcısı olmaktan uzaktır. İslam'dan başka bütün diğer dinler, farklı kültürlerden insanlara aynı mesafede olmayı sağlayan dinin özündeki kültürler üstü olma vasfını kaybetmişlerdir. Bu nedenle, diğer dinlerin irşat faaliyetleri, aynı zamanda birer asimilasyon ve akültürasyon sürecini de içermekte iken; İslam'ın irşat

faaliyeti dil, kültür ve ırkı Allah (c.c)'ın birer ayeti addedip, bunların üstünde gerçekleşen bir faaliyet olur. Yine bu nedenle Türklerin İslam'dan başka kabul ettikleri dinler, onları farklı bir din dairesinin yanı sıra, farklı bir kültür dairesine de dahil ederken; İslam böyle bir uygulamadan uzak olarak, onları oldukları gibi kabul edip İslam dini dairesine dahil etmiştir. Ve böylece, Türklerin İslam'dan başka dinlere giren boylarının Türklüklerini yitirmelerinde en önemli etken, kabul ettikleri yeni dinler olurken; Müslüman olan, ama aynı zamanda Türk olarak kalabilen Türkler için de en büyük dayanak yine yeni kabul ettikleri din, yani İslam olmuştur.

İkinci en önemli sebep; Türklerin İslam ile kendi yurtlarında tanışmaları ve dolayısıyla kendi kültür çevrelerinin sağladığı kültürel destekten istifadeye devam etmeleridir. Türkler İslam'ı büyük oranda kendi yurtlarını terk edip, İslam coğrafyasına gitmek suretiyle değil, Müslüman tüccarların ve İslam misyonerleri olarak kabul edilebilecek müminlerin ve mutasavvıfların bu dini kendi ülkelerine getirmeleriyle öğrendiler. İslam'ın daha ilk asrında sahabeden bir kısım zatların özellikle Aşağı Türkistan'a göçmek suretiyle kendilerini İslam'ı anlatmaya adanmış olduklarını biliyoruz. Miladi 671 yılında bugün Türkmenistan coğrafyasına dahil Merv şehrine yerleşen ünlü sahabelerden Bureyde b. el-Husayb ve Ebu Berze el-Eslemi bunlardan sadece iki tanesidir.¹¹ Aşağı Türkistan'ın önemli şehirlerinden bir diğeri olan Semerkant'ta ise yine sahabelerin ileri gelenlerinden ve Peygamberimizin yakın akrabalarından biri olan Kusaym b. Abbas'ın türbesi bulunmaktadır.¹² Said b. Osman b. Affan'ın 676 yılında Semerkant seferinde şehit düşen Kusaym bin Abbas'ın mezarı yöre halkı arasında "yaşayan sultan" olarak ünlüdür.¹³ Diğer taraftan, Türk Ülkelerinde özellikle de kitabi İslamın fazla nüfuz edemediği göçebe Türkler arasında İslamın yayılmasında çok önemli bir rol üslenen tasavvufun, bu dönemdeki yüzlerce temsilcisinden biri olarak; Türkistan'ı köy köy gezip İslamı anlatan, Hanefi Fıkhnın ileri gelen alimlerinden ve Hoca Ahmed Yesevi'nin şeyhi Yusuf Hemedani'yi anmak yerinde olur. Yusuf Hemedani, yine bir irşat faaliyeti çerçevesinde Herat'tan Merv'e dönerken Bamiyan kasabası yakınlarında vefat etmiş ve Merv'de defnedilmiştir. İşte Peygamberimize tabi olmuş ve O'na tabi olanları görmüş olan ilk Müslümanlardan başlamak üzere, Türklerin bütünüyle İslam'ı kabul ettikleri devirlere kadar, bu geniş coğrafyada İslam'ın kökleşmesi için çalışan medrese ve tasavvuf ehli insanların hayattayken bizzat kendileri, öldükten sonra da, Türklerin ölmüşlere ölçülü bir saygıyı gerektiren "Atalar Kültü"¹⁴ sayesinde mezarları türbeleşerek, bu bölgenin İslamlaşmasına hizmet etmeye devam etmişlerdir. Söz konusu türbeler, bugün bile halktan büyük bir ilgi ve tazim görmekte.

Hasılı İslam'a giren Türklerin ekseriyeti, bu yeni dini kendi bölgelerinde tanıma imkanı bulmanın avantajını yaşadılar denebilir. Zira aynı Türkler İslam'ı yine Emeviler döneminde kendi yurtlarında değil de mesela bir İran, Irak gibi bölgelere göçüp oralarda tanımak zorunda kalsalardı, daha önce değindiğimiz İslam'ın evrensel ve farklı kültürleri kucaklayıcı karakterine rağmen, Emevilerin Arap olmayanlara takındıkları bilinen tavırlarından dolayı, muhtemelen kültür krizi yaşamaktan kurtulamayacaklardı. Fakat İslam'a giren Türklerin, Türklüklerini muhafaza edebilmele-

¹¹ KİTAPÇI, a.g.c, s. 92.

¹² Aynı eser, s. 140.

¹³ GÜNAY-GÜNGÖR, a.g.e, s. 178.

¹⁴ Atalar Kültü hakkında geniş bilgi için bk. İbrahim KAFESOĞLU, Eski Türk Dini, Tarih Enstitüsü Dergisi 3. sayıdan ayrı basım. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973. Ayrıca Krş. Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR, a.g.e, s. 151-155.

rinde ikinci önemli sebep olan, İslam'ı yine Türkistan'da tanıma imkanı, böyle muhtemel bir kültür ve kimlik krizinin doğmasına hemen tamamen engel olmuştur.

Üçüncü ve son olarak: İslam'a giren Türklerin bu dine girdikten sonra da, Türk tarihinin genel seyrine uygun olarak, güçlü devletler kurmaya devam etmişlerdir ki; Onlara milli kültürlerini muhafazada müsait bir ortam sunmuştur. Hatırlanacağı üzere Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya giden Türk boyları, bir kısmı itibariyle birer güçlü devlet olarak, bir kısmı itibariyle de teşkilatlı bir şekilde gidip buralarda devlet kurma imkanına sahip olmuşlardır. Fakat bir müddet sonra bu konumlarını kaybedip, siyasi olarak başka otoritelere tabi olmak zorunda kalmışlardır. Bu ise beraberinde öncelikle din değişimini ve ardından da büyük kültür buhranları neticesinde asimile olmayı getirmişti. Zira sosyolojik olarak Türk toplum karakterinin kendini devam ettirebilme noktasında, güçlü bir devlet müessesesine ne kadar muhtaç olduğunu daha önce vurgulamıştık. Oysa Müslüman olan Türkler, bu sürecin başlama zamanlarında da Aşağı Türkistan'da bölgesel hakimiyetleri bulunmakla beraber, zaman ilerledikçe daha da güçlü devletler kurmaya muvaffak olmuşlardır. Bu ise Avrupa'daki Türklerin aksine, hem yeni girdikleri dini yaymalarına ve hem de millî kültürlerini daha da geliştirip, bir Türk-İslam Medeniyetinin temellerini atmaya onları kudretli kılmıştır.

4. SONUÇ

Eski Türk dininin İslam ile benzerliği, herhangi bir diğer Müslüman milletin eski dininin İslam ile benzerliğinden çok daha fazladır. Bu husus, din tarihçilerinin gözler önüne serdiği bir gerçektir. Böyle olduğu için merhum Yahya Kemal Türkler hakkında, "Kalubeladan beri Müslüman idiler" ifadesini kullanır. Fakat bu benzerlik, Eski Türk dininin tarihi rolünü sanıldığı gibi, Türklerin Müslüman olduktan sonra da Türk olarak kalmalarına imkan vermek hususunda değil, bu milletin İslam'a diğer Müslüman milletlerden daha çabuk intibak etmesini sağlamak noktasında oynamıştır.

Görüldüğü üzere; Türklerin İslam'a girdikten sonra Türklüklerini devam ettirebilmelerinin sebebini, İslam ile Eski Türk dininin benzerliğine bağlamak ilmen ve tarihen hatalıdır, yanlıştır. Zira bu görüşün bünyesinde uzlaşmaz çelişkileri barındırdığını gördük. Öncelikle sosyal bir olguyu tek bir sebeple açıklamanın ilmi kriterlere sığmayacağına, sonra da tarihte Müslüman olmuş diğer milletlerin durumunun bu görüşü nakzettiğine değindik. Ve gördük ki, mesele birden çok sebepli açıklamaya ihtiyaç duyduğu gibi, bunlardan en önemlisi de; Türklerin terk ettikleri Eski Türk dininden çok, girdikleri yeni din ile, yani İslam ile ilgilidir. İslam'ın asli şeklini koruyan, beşer üstü evrensel karakteriyle ilgilidir.

Buradan İslam ile ilgili çok önemli bir de sonuç çıkmaktadır. Teolojik olarak, İslam'ın diğer dinlerle kıyasını yapmak bizim işimiz olmadığı gibi, mevzuumuz da değildir. Fakat makalenin akışından İslam ile ilgili çok önemli sosyolojik bir sonuç çıkmıştır ki o da; İslam'ın, dünya dinleri arasında, milli kültürü ve kimliği muhafaza etmek bakımından, mensubu olunabilecek en ideal din olmasıdır. Evet sosyolojik bir saptama olarak, hiç çekinmeden ifade edebiliriz ki; kültürel kimliklerin, milli benliklerin korunup geliştirilmesine en müsait din İslam'dır.